

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

MÜXTƏLİF İDEOLOJİ SİSTEMLƏRDƏKİ İNZİBATI İDARƏÇİLİK MODELƏRİ VƏ İNSAN MÜNASİBƏTLƏRİ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA

İxtisas: 5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Nərgiz Camal qızı Qəhrəmanova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı - 2024

Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin “Yeni və müasir Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqi və təqdimi” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: AMEA-nın həqiqi üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor
Rafael Baba oğlu Hüseynov

Rəsmi opponentlər: AMEA-nın həqiqi üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor
Teymur Həşim oğlu Kərimli

filologiya elmləri doktoru, professor
Leyla Məcid qızı İmaməliyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Aytən Vilayət qızı Rüstəmzadə

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05 - Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının sədri: AMEA-nın həqiqi üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor
_____ **İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli**

Dissertasiya şurasının elmi katibi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
_____ **İsmixan Məhəmməd oğlu Osmanlı**

Elmi seminarın sədri: filologiya elmləri doktoru, professor
_____ **İmamverdi Yavər oğlu Həmidov**

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Ədəbiyyat yalnız bədii-estetik səciyyəsi ilə deyil, həm də mənəvi-əxlaqi, fikri-idraki mahiyyət kəsb etmək, insanları yaşadığı ictimai quruluşla bağlı problemlər ətrafında düşündürmək, arzu edilən cəmiyyətin yaradılması istiqamətində ideya gücünə malik olmaq keyfiyyətləri ilə təsirli və əhəmiyyətlidir. Bu baxımdan, müqəddəs vəzifəsini, birinci növbədə “*millətin xoşbəxtliyi yolunda xidmət etməsində*”¹, “*insanlarda yüksək bir qayə və ideal doğurmasında*”² görünən neçə-neçə görkəmli sənətkarımızın ədəbi məfkurə və mübarizəsi təqdirəlayiqdir.

Ədəbiyyatın cəmiyyətlə bağlılığı, ona təsir keyfiyyəti qazanması, əlbəttə ki, ilk növbədə, sosial-ictimai mühitin və o mühitin yaranmasında başlıca rol oynayan ideoloji sistem və dövlət idarəçiliyinin doğurduğu insan münasibətlərinin ədəbiyyata təsirinə qarşılıq olaraq həmin ideoloji sistemə və dövlət idarəçiliyinə münasibətində yaranıb formalaşır. Cəmiyyət insanın mövcud olma, insani münasibətlərin formalaşma sferası olduğu kimi, ədəbiyyat da cəmiyyətdə baş verən hadisələrin qəhrəmanın şüurunda necə əks-səda verməsini, insan münasibətlərində necə təzahür etməsini özünəxas bir şəkildə canlandırır. Belə ki, ədəbiyyat cəmiyyətdəki sosial-ictimai əhval-ruhiyyəni özündə əks etdirən obrazlar yaratmaq, onu doğuran hadisə və prosesləri təsvir etmək, habelə xalqın gələcək haqqında arzularını və müəllifin özünəməxsus mövqeyini əks etdirməklə buna nail olur. Ədəbiyyatda müəllif mövqeyi onun yaratdığı əsərdə cərəyan edən hadisələrin gedişindən doğan ideyasında üzə çıxır və bu ideya ictimai şüurun və vətəndaşlıq düşüncəsinin inkişaf etməsinə kömək edir.

Biz bu əlamət və qanunauyğunluğu, yəni ədəbiyyatın mənəvi-idraki proseslərə qatılmasını və milli təfəkkür tərzinin formalaşmasındakı iştirakını tarixin ən müxtəlif dövrlərində yazıb-

¹ Məmmədquluzadə, C. Şeir məsələsi / C.Məmmədquluzadə. Əsərləri: [4 cildə] Tərtib edəni və izahların müəllifi: İsa Həbibbəyli. – Bakı: Öndər, – IV cild. – 2004. – s. 246.

² Şaiq, A. Əsərləri: [5 cildə] / A.Şaiq. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – IV cild. – 1977. – s. 162.

yaratmış milli sənətkarlarımızın yaradıcılıq fəaliyyətində, ədəbi-fəlsəfi görüşlərində də aydın şəkildə izləyə bilirik. Ədəbiyyatın mövcud siyasi rejimə, cəmiyyəti idarəetmə forma və modellərinə münasibəti, onları təkmilləşdirmə, yaxud yeniləşdirmə arzu-istəyi köklü və davamlı bir ədəbi ənənənin formalaşmasına səbəb olmuşdur və bu meyil, ənənə 70 illik sovet dövrü ədəbi yaradıcılığında da, ədəbiyyatdan Sovet dövləti siyasətini dəstəkləyən təkqütblü məfkurə tələb olunmasına baxmayaraq, davam etdirilmişdir. Belə ki, ədəbiyyatda sovet ideologiyasını təbliğ edən V.Mayakovski, D.Bedni, A.Serafimoviç, A.Fadajevlərlə yanaşı, O.Mandelştam, L.Qumilyov, M.Svetayeva, A.Axmatova kimi sovet ideologiyasına biganə olan və M.Zoşşenko, B.Pasternak, A.Soljenitsin, Ç.Aytmatov, H.Cavid, Ə.Cavad və b. kimi bu ideologiyaya qarşı çıxan yazıçılar da olmuşdur.

Əlbəttə, mövcud rejimin ədəbi yaradıcılığa münasibətdə qadağa və məhdudiyətlər qoymasını yalnız sovet sistemi ilə əlaqələndirmək düzgün olmazdı. Ədəbi proses müxtəlif epoxalarda, istər Şərq, istərsə də Qərbdə fərqli sistemlər tərəfindən qoyulmuş kanon və qadağaların təsiri altında davam etmişdir. Biz bu sırada antik yunan teatrı və dramaturgiyasında tragik qəhrəmanların qəzavü-qədər poetikası çərçivəsində hərəkət etdirilməsi, yüzillər boyunca Şərq mənzum roman və dastanlarında əsas qəhrəmanların ancaq şahzadələr və əsilzadələr arasından seçilə bilməsi, Avropa romanlarının əsas obrazlarının hökmən zadəganlara, ali təbəqəyə mənsub ola bilməsi və s. xatırlatmaqla, əsas ideya istiqamətinin də həmin qəhrəmanların mənsub olduğu təbəqələrin mənafeyini güdməsi faktlarını qeyd etməliyik. Müxtəlif ideoloji sistemlərdəki mövcud siyasi rejim və dövlət idarəçiliyinin doğurduğu insan münasibətlərinin ədəbiyyatda əksi, eləcə də bu istiqamətdə bədii fikrin fəallaşması sənətkarın dünyagörüşü, əqidəsi, istedadı, cəsarəti məsələləri ilə yanaşı, mövcud siyasi sistemin verdiyi imkanlarla əlaqəli olmuşdur. Azərbaycan xalqı tarixin müxtəlif dövrlərində istila yürüşlərinə məruz qalıb müxtəlif müstəmləkə rejimlərinin sərt qadağa və cəza üsulları ilə idarə edildiyindən neçə-neçə sənətkarımız (Nizami Gəncəvi, Xaqani Şirvani, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Hadi, Almas İldırım, Hüseyn Cavid, Mikayıl Müşviq, Əhməd Cavad, Yusif Vəzir Çəmənəzəminli, Seyid Hüseyn və s.) mövcud rejimin danışıqsız təcəllik tələbi ilə üzləşmiş, yaxud

həqiqəti yazmağın, mövcud rejim haqqında obyektiv fikir bildirməyin qurbanına çevrilmişdir.

Lakin sovet dönəmində, xüsusən də İ.Stalinin despotik idarəçilik rejimi müddətində insan-cəmiyyət münasibətlərinin ədəbiyyata gətirilməsi məsələsində daha ciddi məhdudiyyətlər qoyulduğundan problem nəinki ədəbiyyatda kifayət qədər işlənməmiş, hətta dövrün sosial-ictimai ruhunu canlı və inandırıcı boyalarla əks etdirən az-çox bədii nümunələr, epizodlar, sənətkarın “ezop dili” kimi xüsusiyyətlər ədəbiyyatşünaslıq elmi tərəfindən lazımınca araşdırılmamış, əsərin başlıca ideyası, yazıcının mövqeyi, bədii məqsədi kimi vacib məsələlər üstüörtülü qalmışdır. Bu boşluq, qüsurlu ədəbi tənqidin metodoloji acizliyindən deyil, sənət əsərinin sırf siyasi-ideoloji mövqedən tədqiq olunması stereotipliyindən irəli gəlirdi.

Bununla belə, mövzunun insan və cəmiyyət, siyasi-ictimai quruluş və ideologiya, dövlət siyasəti və ədalət, insan azadlığı və ideal cəmiyyət və s. bu kimi bir çox aspektləri hələ qədim yunan, Çin və şərq mütəfəkkirlərinin siyasi-hüquqi və ədəbi-fəlsəfi görüşlərində müxtəlif səpkilərdə şərhini tapmışdır. İnsan-cəmiyyət problemlərinin təhlili orta əsrlər və ondan sonrakı dövrlər ədəbi, fəlsəfi, etik, estetik yaradıcılıqda daha da canlanmış, bəşəriyyəti düşündürəcək yeni ideya, təlim və konsepsiyaların yaranmasında rol oynamışdır. Bütün bunlar problemi daim diqqətdə saxlamağı və şərh etməyi ədəbi-bəşəri vəzifəyə çevirmişdir.

Müasir dövrdə Azərbaycanda Xalq Cümhuriyyəti quruculuğu ideyası ətrafında yaranıb formalaşmış elmi-nəzəri və ədəbi-ictimai baxışlar sisteminə və mövcud reallıqlara istinad edən Ulu Öndər Heydər Əliyev milli ədəbiyyatımızın milli dövlət quruculuğu prosesindəki rolu, vəzifələri ilə bağlı tarixi çıxış və məruzələrində³ problemə münasibətini açıqlamışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev yeni dünyəvi proseslər və milli mədəniyyət

³ Bax: Əliyev, H. Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı (Nitqlər, məruzələr, çıxışlar) / H.Əliyev. – Bakı: Ozan, – 1999; Heydər Əliyev və mədəniyyət: [3 cildə] / – Bakı: Nurlar, – 2008; “Heydər Əliyev və Azərbaycan mədəniyyəti” mövzusunda elmi-praktik konfransın materialları. – Bakı: – 2016; Ədəbiyyatda Heydər Əliyev obrazı: tarixi gerçəklikdən ideala / Akademik İsa Həbibbəylinin ideya müəllifliyi və ümumi redaktəsi ilə. – Bakı: Elm və təhsil, – 2018.

məsələlərinə dair çıxış və məruzələrindəki müvafiq fikir və tezislərlə Ulu Öndərin siyasi-nəzəri fikirlərini inkişaf etdirmişdir. *“Bütövlükdə isə Heydər Əliyev ədəbiyyata xalqın milli tarixi varlığının, mənəviyyatının üzvi tərkib hissəsi kimi baxmış, ədəbiyyatı cəmiyyəti və insanı dəyişdirib inkişaf etdirən bilik və hikmət xəzinəsi kimi dəyərləndirmişdir”*.⁴

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının problemi araşdırma səviyyəsindən bəhs etdikdə, *“Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı”*⁵ və *“Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı”* əsərlərini⁶ xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Birincidə sovet siyasi rejimi və ədəbi proses problemi ilk dəfə olaraq obyektiv və əhatəli surətdə təhlil olunmuş, ikincidə yeri gəldikcə sovet ideologiyası və milli ədəbiyyat probleminə toxunulmuş, yeni ədəbi-nəzəri fikirlər sərgilənmişdir. Habelə, bir sıra ədəbiyyatşünas-alimlərimizin, şair və yazıçılarımızın müvafiq tədqiqat işləri, ədəbi-tənqidi məqalələri və kitablarında problemlə əlaqəli yeni araşdırmalar aparılmış, dəyərli fikir və mülahizələr bildirilmişdir.⁷ Bununla belə, dissertasiyanın mövzusunda da görüldüyü kimi, tədqiqatda araşdırılan ədəbiyyat və sosial-ictimai mühit və həmin

⁴ Həbibbəyli, İ. Böyük ədəbiyyat siyasəti və möhtəşəm bədii obraz // Ədəbiyyatda Heydər Əliyev obrazı: tarixi gerçəklikdən ideala. Monoqrafiya. – Bakı: Elm və təhsil, – 2018. – s. 11.

⁵ Rəsulzadə, M.Ə. Əsrimizin Siyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi / M.Ə.Rəsulzadə. – Bakı: Gənclik, – 1990.

⁶ Bax: Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı: [2 cilddə] / Elmi redaktoru İ.Həbibbəyli, məsul redaktor T.Əlişanoğlu. – Bakı: Elm və təhsil, – 2016

⁷ Bax: Qarayev, Y. Tarix yaxından və uzaqdan / Y.Qarayev. – Bakı: Sabah, – 1995; Qasimov, H. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında yaradıcılıq meylləri / Qasimov, H. – Bakı: Elm, – 1998; Xəlilov, S. Cavid və Cabbarlı. Müxtəlifliyin vəhdəti / S.Xəlilov. – Bakı: Azərbaycan Universiteti, – 2001; T.Salamoğlu. Müasir Azərbaycan romanı: janr təkamülü (XX əsrin 80-ci illəri) / T.Salamoğlu. – Bakı: Nafta-Press, – 2007; Şərifova, S. Müasir Azərbaycan romanlarında ictimai-siyasi mühitin təsviri problemləri / S.Şərifova. – Bakı: BQU, – 2007; Əfəndiyev, E. Sosrealizm bizə nə verdi? / E.Əfəndiyev. – Bakı: Mütərcim, – 2010; Rzayev, Y. Azərbaycan romanı: siyasət və milli düşüncə / Y.Rzayev. – Bakı: Elm, – 2010; Qasimbəyli, Y. Milli oyanış və özünəqayıdış lirikası / Y.Qasimbəyli. – Bakı: Elm və təhsil, – 2012; Rüstəmli, A. Müddriklik mücəssəməsi/ A.Rüstəmli. – Bakı: Elm və təhsil, – 2014; Əhmədov, B. XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı: mərhələlər, istiqamətlər, problemlər / B.Əhmədov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2015 və s.

mühitin formalaşmasında mühüm rol oynayan mövcud rejim və idarəetmə formalarının insan münasibətlərinə təsirinin ədəbiyyatda inikası problemi özünəməxsusluğuna və bu mövzunun müstəqil dövlət quruculuğu prosesində yeni və daha mühüm məna çaları əxz etməsinə görə ayrıca bir qol kimi sistemli, əhatəli surətdə işlənməsini tələb edir. Problemin spesifikasi, ədəbiyyat tariximizin yenidən yazılmasındakı mühüm əhəmiyyəti, çağdaş ədəbi düşüncənin müstəqil dövlət quruculuğu ilə əlaqədar sivil idarəetmə modellərinin hazırlanması prosesində fəal mövqə tutması onun daha köklü, sistemli, əhatəli surətdə öyrənilməsinə tələb edir.

Tədqiqatın obyektini və predmeti. Tədqiqatın obyektini son yüz ildə yazılmış və mövzunun xarakterinə daha çox uyğun gələn bədii əsərlər, predmetini isə bu əsərlərin timsalında müxtəlif ideoloji sistemlərdəki inzibati idarəçilik forma və modellərinin doğurduğu ictimai münasibətlərin Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri probleminin qoyuluşu, işlənmə dərəcəsi, sənətkarlarımızın həmin problemə müraciət etmələrinin səbəblərini və özünəxas yanaşmalarını müəyyən etmək, araşdırmaq təşkil edir. Məlumdur ki, Azərbaycan ədəbiyyatı mövcud ictimai quruluş, azad, demokratik cəmiyyət, milli müqəddarat və dövlətçilik problemləri ilə son yüzillikdə daha sıx bağlı olmuş və sosial məzmununa, bədii funksionallığına görə yeni və olduqca mühüm keyfiyyətlər qazanmışdır. Odur ki, dissertasiyada əsasən həmin dövrün daha xarakterik yaradıcılıq nümunələri araşdırılmışdır. Bununla belə, dissertasiyada, yeri gəldikcə, milli ədəbiyyatımızın klassik və müstəqillik dövrü nümunələrinə də müraciət edilmiş, habelə dünyanın bir sıra mütəfəkkirlərinin və müasir tənqidçi-ədəbiyyatşünasların problemlə əlaqəli nəzəri-fəlsəfi fikir və düşüncələrindən də bəhs olunmuş, həmçinin onlara polemik münasibət bildirilmişdir.

Dissertasiyanın məqsəd və vəzifələri. Müxtəlif ideoloji sistemlərdəki inzibati idarəçilik modellərinin insan münasibətlərinə təsiri probleminin araşdırılması müxtəlif ədəbi növlərdə və janrlarda yaradılmış əsərlərin ideya və sənətkarlıq xüsusiyyətlərini öyrənmək, bu mövzu vasitəsilə ədəbiyyatın başlıca missiyası, amalı, ictimai əhəmiyyəti problemini araşdırmaq, mövzunun işlənməsi ilə bağlı milli ədəbiyyatımızda yaranmış ənənələrin davam etdirilməsi

dinamikası və həmin ənənələrdən novatorcasına istifadə etmək səyləri haqqında təsəvvür yaratmaq dissertasiya işinin əsas tədqiqat məqsədini təşkil edir. Bu məqsəd, eyni zamanda, tədqiqatın aşağıdakı vəzifələrini müəyyən etmişdir:

-ideoloji sistemlərdəki inzibati idarəçiliyin insan münasibətlərinə təsiri probleminin ədəbiyyatımızda işlənmə tendensiyası və əks etdirilməsi barədə təsəvvür yaratmaq, həmçinin həyatı doğru-düzgün canlandırmaq cəhdi kimi əsaslandırmaq;

- Stalin despotizminin cəmiyyətdə yaratdığı danışıqsız tabeçilik, qorxu, şübhə, inamsızlıq mühitindən bəhs edən əsərləri təhlil etməklə milli ədəbiyyatımızın istənilən bir şəraitdə xalq həyatı ilə sıx bağlılığına, onun taleyinə biganə qala bilməməsinə dair qənaətləri bölüşmək;

- avtoritar rejimlərdəki sərt idarəçilik və onun insan münasibətlərinə mənfi təsiri məsələlərinin inikası nəticəsində ədəbiyyatın janr, üslub və sənətkarlıq meyillərini müəyyənləşdirmək;

- ötən əsrin 60-80-ci illərində köhnə amiranə düşüncə tərzi ilə yeni azad düşüncə tərzi çarpışmasının Azərbaycan ədəbiyyatında bədii təhlili meylinin güclənməsini araşdırmaq və bu meyli azad düşüncə hüdudlarının genişlənməsi göstəricisi kimi əsaslandırmaq;

- V.İ.Leninin sosializm quruculuğu planına uyğun olaraq 1920-ci illərdən əsası qoyulan istehsalat və təsərrüfat ədəbiyyatı yaradıcılığı tendensiyasının 1950-1970-ci illərdə cəmiyyətdə hökm sürməkdə davam edən kommunist ideoloji sisteminin özünəxas idarəçilik “islahatları” ilə daha da güclənməsinin inzibati və sosial sifariş səbəblərinə aydınlıq gətirmək;

- istehsalat və təsərrüfat ədəbiyyatında əməkçi insan obrazları yaradıcılığında “mütərəqqilər” və “mühafizəkarlar” qütbləşməsi ənənəviliyinin səbəbləri və problemlə bağlı yazıçı mövqeyi məsələsini araşdırmaq;

- istehsalat və təsərrüfat ədəbiyyatında mənəvi aşınma probleminin qabardılması və inzibati idarəçilik sistemi ilə əlaqəli şəkildə çözümlə məsələsini öyrənmək, bu təmayülü yeni həyat quruculuğu yollarının bədii axtarışı kimi qiymətləndirmək;

- qüsurly idarəçiliyin cəmiyyətin mənəvi mühitinə, insan əxlaq

və davranışına dağıdıcı təsiri məsələlərinin müasir Azərbaycan ədəbiyyatında işlənmə tendensiyasını şərh və təfsir etmək;

- “altmışncılar”ın ədəbiyyatımızın sosial-ictimai həyatla bağlılığının güclənməsi baxımından yeni ədəbi mərhələnin təşəkkülündəki rolunu təyin etmək;

- milli ədəbiyyatımızın 1990-cı illərdə Azərbaycanda baş verən faciəvi hadisələri və keçid dövrü sosial-iqtisadi çətinliklərini cəmiyyəti qüsurlu idarəetmə üsulları ilə əlaqələndirmək cəhdinin məqsəd və mahiyyətini şərh etmək;

- yeni, müstəqil dövlət quruculuğu prosesində Azərbaycanın inkişaf yolları və sivil idarəçilik modelləri haqqında ədəbi düşüncələr məsələsini araşdırmaq və s.

Tədqiqat metodları. Araşdırılan problemin yeni mərhələdə və yeni cəmiyyət quruculuğu şəraitində müasir dərkə barədəki ictimai-siyasi və bədii-fəlsəfi fikirlərin şərhə tədqiqatın nəzəri təməlini təşkil edir. Problemin tədqiqi zamanı tarixi aspekt, ədəbiyyatın dövrü vəzifələri nəzərə alınmış, bu aspektdə elmi-müqayisəli təhlil metodologiyasına üstünlük verilmişdir. Dissertasiyada əsərin gerçəkləşdiyi konkret mühit və həmin mühitdə baş verən siyasi-ictimai və sosial-iqtisadi hadisələrə bədii münasibət, gerçək həyatdan alınmış obrazlar və yazıçı ideali əsaslandırılmışdır. Tədqiqat işində ədəbiyyatımızın milli azadlıq, demokratiya uğrunda mübarizə problemləri ilə bağlılığı və bu istiqamətdə qazanılan ənənələr, müvafiq mətnlərin sosial-ictimai, mənəvi-əxlaqi, tərbiyəvi-psixoloji əhəmiyyəti haqqında yürütdüyümüz fikir və mülahizələr elmi-nəzəri və ədəbi-faktoloji cəhətdən əsaslandırılmışdır.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar: Müxtəlif ideoloji sistemlərdəki inzibati idarəçilik modelləri və onların doğurduğu insan münasibətləri kompleksinin Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri mövzusunun tədqiq etmək və tam şəkildə əhatə etmək üçün müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar aşağıdakılardır:

- Ədəbiyyatımız xalq həyatının ümumi mənzərəsini canlandırmaq, vətənin varlığını, bütövlüyünü qorumağa çalışan şəxsiyyətlərin obrazlarını yaratmaq, milli birlik, milli özünütəsdiq, milli dirçəliş ideyalarını təcəssüm etdirmək və s. bu kimi vasitələrlə azad cəmiyyət, milli demokratik dövlət quruculuğu ilə bağlı

ideyalarını gücləndirməkdə israrlı olmuşdur;

– Sovet ədəbiyyatında “istehsalat və təsərrüfat ədəbiyyatı” anlayışının meydana gəlməsi və formalaşması bolşevik hakimiyyətinin ilk onilliklərinə (1920-1930) təsadüf edir və proletariyatın (fəhlə-kəndli sinfinin) yeni cəmiyyət quruculuğu uğrundakı mübarizəsi, kolxoz-sovhoz, fabrik-zavod, müəssisə həyatının ön plana çıxması bu dövrdə yazılan əsərlərin əsas mövzunu təşkil edirdi;

– Proletar diktatura idarəçiliyindən (1920-1924) Stalin avtoritar idarəetmə rejiminə (1924-1953) keçid, insan hüquq və azadlıqlarının əlindən alınması və buna qarşılıq olaraq vətəndaşların etirazı 1930-cu illərdən başlayaraq bu rejimin əhalini təqib etməyə və repressiyalara başlamağa vadar etdi;

– Stalin-Bağirov repressiyaları milli ədəbiyyatımıza “qara” anlayışı altında qorxu, vahimə, ayrılıq, ölüm, eləcə də pis niyyətli hakimiyyətin simvollarını gətirmişdir. Bu simvollarla “qara gecə”nin, “qara maşın”ın, “qara geyimli adamları”nın xofu şər, böhtan, tiran, qəddarlıq qorxusu ilə eyniləşir, diktator rejiminin xislətini əks etdirirdi;

– Stalin idarəçiliyində baş vermiş cinayətlərin üstünün açılması, siyasi dustaqların azad edilməsi, repressiya qurbanlarına bəraət verilməsi, demokratik yönlü islahatlar və s. bu kimi ciddi dəyişikliklər ədəbiyyatda yeni ideya-axtarışlarının güclənməsinə, o cümlədən insan-cəmiyyət münasibətlərinin inikasında əsl canlanmaya səbəb oldu;

– Sovet totalitar sisteminin, despot idarəçiliyinin törətdiyi ağır cinayətlər, bu cinayətlərin qurbanı olan insanların faciəvi taleləri zaman-zaman ədəbiyyata gətirilərək müxtəlif forma və janrlarda yaradılan əsərlər vasitəsilə ədəbi yaddaşa köçürülmüşdür;

– 60-80-ci illər ədəbiyyatı insan və cəmiyyət problemlərinə və onun həllinə bədii baxış müxtəlifliyi ilə diqqəti cəlb edirdi və bu da yaranmış mürəkkəb vəziyyətin və ondan çıxış yollarının bədii təhlilinin dərinləşməsindən xəbər verirdi;

– XX əsrin sonlarına doğru baş verən dünyəvi proseslər, doxsanıncı illərin sosial-mənəvi durumu, baş vermiş faciəvi hadisələr və keçid dövrü sosial-iqtisadi münasibətlərin çətinlikləri,

milli birlik və milli dövlətçilik problemi ədəbiyyatda canlanmaya gətirib çıxartmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işinin əsas elmi yeniliyi Azərbaycan xalqının və dövlətinin bugünü və gələcəyi ilə bağlı çox mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir mövzunun sistemli və əhatəli surətdə tədqiqi ilə izah edilməlidir. Dissertasiyada əldə edilən elmi qənaətlər müxtəlif ideoloji sistemlərdəki inzibati idarəçilik modelləri və onların doğurduğu insan münasibətlərinin Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri haqqında bədii təsəvvür yaratmağa imkan verən ən xarakterik əsərlərin (“Qızılgül olmaydı” (R.Rza), “Yeraltı çaylar dənizə axır” (M.Hüseyn), “Böyük dayaq” (M.İbrahimov), “Mehman” (S.Rəhimov), “Arakəsmələr”, “Kür qırağının meşələri” (İ.Məlikzadə), “Sənsiz” (Ş.Qurbanov), “Qarlı aşırım” (F.Kərimzadə), “Dəli Kür” (İ.Şıxlı), “Qətl günü” (Y.Səmədoğlu), “Gülüstan”, (B.Vahabzadə), “O gecənin səhəri”, “Səhra yuxuları”, (Anar), “Ölüm hökmü” (Elçin), “Vicdan susanda” (V.Babanlı), “Köç” (M.Süleymanlı)) yeni meyarlarla təhlilinə əsaslanmışdır. Bu, mövzunun ədəbiyyatımızda işlənmə dərəcəsi, ənənəvililiyi haqqında elmi təsəvvürün genişlənməsinə, konkret halda tədqiq edilən problemin, ümumilikdə isə ədəbi-tarixi prosesin düzgün qiymətləndirilib şərh edilməsinə, ədəbiyyatdan həyata ötürülən azad cəmiyyət, sosial ədalət, demokratiya və vətənpərvərlik ideyalarının milli azadlıq, milli dövlət quruculuğu barədəki müasir bədii-fəlsəfi düşüncədəki yerini, çəkisini müəyyənləşdirməyə və ədəbiyyatın cari vəzifələrini təfsir etməyə imkan vermişdir. Dissertasiyanın mühüm elmi yeniliklərindən biri də mövzunun müstəqillik illəri ədəbiyyatımızda işlənməsi zamanı ədəbi-təcrübi ənənələrdən novatorcasına istifadə etmək özəlliklərini öyrənməklə bağlıdır. Bu vəzifə həyata keçirilərkən müstəqillik dövrü ədəbiyyatımızın bir sıra maraqlı nümunələrinə (məsələn: S.Əhmədlinin “Kef”, A.Məsudun “Azadlıq”, Anarın “Ağ qoç və qara qoç”, M.Süleymanlının “Erməni adındakı həriflər...”, Ə.Hacizadənin “Möcüzə”, A.Abbasın “Dolu”, Əlabbasın “Qiyamçı” və s.) müraciət edilmişdir. Ümumilikdə, tədqiq edilən mövzuda yaradıcılığın dinamikası, tarixi inkişafı izlənilmiş, paralel müqayisələrlə ədəbiyyatın yeni meyilləri aşkarlanmışdır.

Dissertasiyanın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Müxtəlif

ideoloji sistemlərdəki inzibati idarəçilik modelləri və onların doğurduğu insan münasibətlərinin ədəbiyyata təsiri problemi xalqın ictimai-siyasi, sosial-mənəvi həyatı və bədii-fəlsəfi düşüncəsi ilə sıx bağlı olduğundan, təbii ki, bundan sonra da ədəbiyyatşünaslıq elminin diqqət mərkəzində olacaqdır. Bu baxımdan, dissertasiyanın tədqiqat üsulları, mövzunu araşdırma modelləri və s. gələcək tədqiqatlar üçün nəzəri və praktik əhəmiyyət daşıyır. Ümumiyyətlə, bu problemin sistemli şəkildə tədqiqi ədəbiyyatımızın sovet dövrü təsərrüfatının yenidən sərf-nəzərdən keçirilib dəyərləndirilməsi ilə yanaşı, müstəqillik dövrü mərhələsinin də tarixinin yazılması üçün faydalıdır, həmin məqsədlə dissertasiyanın elmi materialından, mündəricəsindən, tədqiqat prosesində əldə edilmiş nəticələrdən istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi. Təqdim olunan dissertasiya işi Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin perspektiv elmi tədqiqat planlarına uyğun olaraq onun “Yeni və müasir Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqi və təqdimi” şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas nəzəri müddəaları, başlıca elmi yenilikləri müəllifin Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi məcmuələrdə, eyni zamanda xarici ölkələrin müvafiq elmi nəşrlərində dərc etdirdiyi müxtəlif elmi məqalələrində, o cümlədən, bir sıra Beynəlxalq və Respublika səviyyəli elmi konfranslardakı məruzələrində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı: Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi.

Dissertasiya işinin həcmi. Dissertasiya işi Giriş (23 964 şərti işarə), hər biri üç paragrafdan ibarət üç fəsil (birinci fəsil – 121 148; ikinci fəsil – 59 615, üçüncü fəsil – 60 629 şərti işarə), Nəticə (4448 şərti işarə) və İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiyanın ümumi həcmi 269 804 şərti işarədir.

DİSSERTASIYA İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsindən bəhs edilmiş, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, metodları müəyyən edilmiş, dissertasiya işinin elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti əsaslandırılmışdır.

“XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında avtoritar rejim və inzibati amirlik probleminin əksi” adlı birinci fəsilə Azərbaycan ədəbiyyatında inzibati amirliyin insan münasibətlərinə təsirinin əks olunması xüsusiyyətləri araşdırılır və milli ədəbiyyatımızın bu əlaməti onun xalq həyatı ilə bağlılıq keyfiyyəti, gerçək həyatı daha düzgün canlandırmaq meylı kimi dəyərləndirilir. Fəslin birinci paragrafı **“İdeoloji sistemlərdəki inzibati idarəçilik modelləri və insan münasibətləri”** adlanır. Ədəbiyyatın ictimai həyatla bağlılığını və cəmiyyətin inkişaf etdirilməsi istiqamətində ideya qaynağına çevrildiyini milli ədəbiyyatımızın ən müxtəlif mərhələlərində, milli varlığımızın və dövlətçiliyimizin tarixi mənzərəsinin canlandırılması fonunda əksini tapdığını görürük. Məsələn: **“Kitabi-Dədə Qorqud”** dastanı (VI-VII əsrlər) ideya-məzmun nöqtəyi-nəzərindən Oğuz dövlətçiliyində idarəetmənin möhkəm qayda-qanuna söykənməsi, cəmiyyətdəki mövcud yaşayış normalarının demokratikliyi elementlərini təqdir edir, məmləkətin təhlükəsizliyinin təmin olunması yolunu sosial-siyasi ittifaqın möhkəmləndirilməsində görür. Yaxud tənqidçi-filosof Yaşar Qarayevin qeyd etdiyi kimi, **“XI əsrdən Şərqdə ədəbiyyat “xoşbəxtlik və siyasət” biliyini xalqa öyrətməyə başlayır. Həmin əsrin məhsulu olan “Qudatqu-bilik” elə “xoşbəxtlik və siyasət” biliyi mənasını verir.”**⁸ XIII əsrdə Nəsirəddin Tusi dövlətin idarə edilməsinə dair fikirlərini məşhur **“Əxlaqi-Nasiri”** əsərində əks etdirir. Nizami Gəncəvini bütün yaradıcılığı boyu humanist cəmiyyət, ədalətli dövlət quruluşu və idarə üsulu problemləri düşündürür, əsərlərində hökmdarları rəiyyətin yükünü çəkməyə, məmləkəti ədalətlə idarə etməyə çağırır. Biz dahi şairi **“İsgəndərnamə”** əsərində **“cənnət səltənəti”**ni həyatda arzulayan humanist bir utopist kimi də görürük. Habelə, XIII-XIV əsrlərdə yaşayan mütəfəkkir şair Əhvədi Marağayi

⁸ Qarayev, Y. Tarix: yaxından və uzaqdan / Y. Qarayev. Seçilmiş əsərləri: [V cildə]. – Bakı: Elm, – IV cild. – 2016. – s. 281.

özünün “Cami-Cəm” və “Dəhnamə” əsərlərində dövrün ədalətsizliklərinə qarşı etiraz səsinə ucaldır, zülmkar hakimləri tənqid atəşinə tutur. Əhvədi nadanlıq üzərində qurulmuş müstəbid idarəetmə rejimlərinin məhvə məhkumluğuna əmindir. Ona görə xalqın mənafeyinin qorunmaması, rifahının nəzərə alınmaması həm dövlət, həm də onu idarə edən hökmdar üçün bağışlanmazdır. Feodal-patriarxal cəmiyyətində hökm sürən özbaşınalıqlar, dövlət qanunlarının sərtliyi və insan haqlarının addım-baş tapdalanması, qəddarcasına idarəetmə rejimi XIV əsrin sonu və XV əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış Qasım Ənvarı da mövcud sistemə qarşı müxalifətçi mövqeyində durmağa vadar etmişdi. Məhəmməd Füzuli beş yüz il bundan əvvəl qələmə aldığı “Şikayətnamə”sində insan taleyinə biganə olan dövlət idarəçiliyinə nifrət hissələrini gizlətmir. O, məşhur “salam verdim, rüşvət deyildir deyə almadılar” ifadəsi ilə ədalətsiz, talançı bir rejimin cəmiyyəti mənəvi şikəstlik vəziyyətinə gətirib çıxartdığını vurğulayırdı. Onun feodal cəmiyyətinin antihumanist mahiyyətini qılınclayan ictimai-siyasi məzmunlu lirikası mövcud quruluşa və onun idarəetmə sisteminə qarşı ittiham kimi səslənir. “Tökükcə qanım oxun, ol asitan içər, Bir yerdəyəm əsir ki, torpağı qan içər”, – deyən şairin başlıca tələbi qeyri-demokratik idarəçiliyə son qoymaq, haqqı, ədaləti qorumaq, qanun qarşısında hamının eyni dərəcədə bərabərliyini təmin etmək idi.

Cəmiyyəti idarəetmə sisteminin və bu sistemin doğurduğu insan münasibətləri kompleksinin əsil mahiyyətinin bədii dərk və inikası XIX əsrdən etibarən daha intensiv xarakter almağa başlamışdır. Bu ədəbi gerçəklik M.F.Axundzadə, A.A.Bakıxanov, H.B.Zərdabi, Q.B.Zakir, S.Ə.Şirvani, N.B.Vəzirov, M.Ə.Sabir, N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Rəsulzadə, Y.V.Çəmənəzəminli və bu kimi mütərəqqi düşüncəli qələm adamlarının cəmiyyətdəki ictimai-siyasi eybəcərlikləri kəskin şəkildə tənqid atəşinə tutan əsərlərində üzə çıxır. Ədəbi-tarixi araşdırmalar belə bir qənaət doğurur ki, Azərbaycan ədəbiyyatının mütəfəkkir düşüncəli sənətkarları “dövlət”, “siyasət”, “idarəetmə”, “ədalət” məsələlərinin bir-biriləri ilə qırılmaz əlaqədə olduğunu dərk etmiş, ictimai haqsızlığa, totalitar təfəkkürə və idarəçilik üsuluna qarşı çıxaraq insanların hürr yaşamaq haqqını müdafiə etmiş, yeni, azad insan cəmiyyətinin qurulması ilə bağlı bədii-fəlsəfi

düşüncələrində sosial-demokratizm prinsipini əsas götürmüşdülər. Nəhayət, 1918-ci ildə Azərbaycan xalqının köhnə feodal-patriarxal həyat tərzindən və müstəmləkəçi çar-quberniya idarəçiliyindən xilas olaraq bütün müsəlman aləmində ilk azad, demokratik respublika (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti) qurmaq və parlamentli idarəçilik sistemini tətbiq etmək kimi tarixi bir nailiyyət qazanmasında milli ədəbiyyatımızın müstəsna rolu olmuşdur.

I Fəslin **“Stalin avtoritar rejimi və repressiv idarəçiliyin Azərbaycan ədəbiyyatında təsviri”** adlı ikinci paraqrafında sovet ideoloji sistemindəki inzibati amirliyin tipik nümunəsi kimi Stalin idarəçilik modelinin cəmiyyətdə yaratdığı danışıqsız tabeçilik, qorxu, şübhə, inamsızlıq mühitinin, repressiya faciələrinin Azərbaycan ədəbiyyatında ağırlı təsvirindən bəhs olunur. Bu zaman ayrı-ayrı bədii mətnlərin funksional cəhətlərinə, əsas ideyalarının görünən – əsərdə təqdim olunan obraz-qəhrəman və görünməyən – müəllif “məni” tərəfindən ötürülməsi xüsusiyyətlərinin araşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilir. Qeyd olunur ki, milli ədəbiyyatımızın xalq həyatı ilə bağlılığı, cəmiyyətin sosial-ictimai problemlərinə həssaslığı sovet dönəmində, kommunist ideoloji “maşınının” ədəbiyyatı öz “təkərçiyi və vintciyinə” çevirməsinə, yazıçılar ittifaqlarını, ədəbi-bədii nəşrləri və nəşriyyat şəbəkələrini partiya idarəçiliyinə tabe etdirməsinə baxmayaraq, davam və inkişaf etmişdir. “Qırmızı imperiya”nın, Stalin diktaturasının açıq şəkildə bədii ifşasının ilk dalğası elə 20-ci illərdən mühacirət ədəbiyyatından görünməyə başlamış, Stalin şəxsiyyətə pərəstişliyinin ifşasından sonra isə Azərbaycanda yaşayıb-yaradan sənətkarların yaradıcılığında, ən müxtəlif forma və janrlarda (R.Rzanın “Qızıl gül olmaydı” , M.İbrahimovun “Böyük dayaq”, M.Hüseynin “Yeraltı çaylar dənizə axır”, Ə.Cəfərzadənin “Xəzərin göz yaşları”, Elçinin “Ölüm hökmü”, Ş.Qurbanovun “Sənsiz”, Anarın “O gecənin səhəri”, R.Hüseynovun “Cavidlər” əsəri və s.) ifadəsini tapa bilmişdir. Həmin yaradıcılıq nümunələrində, həmçinin Stalin avtoritar idarə-üsulu, repressiv idarəçilik və onun faciəli nəticələri təsvir edilmiş, kütləvi şəkildə insan qətlərinə rəvac verən yüksək çinli dövlət xadimlərinin cəllad obrazı yaradılmışdır. Biz repressiya vahiməsini əks etdirən həmin əsərlərdə “qaranlıq gecə”, “qəfil peyda olan qara maşın”, “hansısa qapının “qara şinellilər” yaxud “qara meşin gödəkçəlilər”

tərəfindən bərk-bərk döyülməsi”, insanların bu məqamda yalnız “gedər-gəlməz” haqqındakı həyəcanlı düşüncələri kimi təsvir, epizod və səhnələrə tez-tez rast gəlirik. Başqa sözlə desək, Stalin-Bağirov repressiyaları milli ədəbiyyatımıza “qara” anlayışı altında qorxunun, ölüm xofunun, ayrılıq acısının, gedər-gəlməzliyin, diri-diri sürgünlərdə itib-çürüməyin, eləcə də qara niyyətli hakimiyyətin simvollarını gətirmişdir. Bu simvollarla “qara gecə”nin, “qara maşın”ın, “qara geyimli, qara niyyətli hakimiyyət adamları”nın xofu böhtan, tiran, qəddarlıq qorxusu ilə eyniləşir, diktator rejiminin mahiyyətini əks etdirir.

Fəslin üçüncü paragrafi **“Amiranə – inzibatçı düşüncə tərzii ilə yeni düşüncə tərzinin çarpışması”** adlanır. Stalin rejiminin aradan qalxması ilə cəmiyyətdə “siyasi mülayimləşmənin” özünü göstərməsi, yeni epoxada köhnə amiranə düşüncə tərzii ilə yeni düşüncə tərzinin çarpışmasının Azərbaycan ədəbiyyatında bədii təhlili meylini gücləndirdi. Bunu azad düşüncə hüdudlarının genişlənməsinin göstəricisi kimi də qiymətləndirmək olar. Cəmiyyətdə baş verən ciddi dəyişikliklər ədəbiyyatda yeni ideya-mündəricə axtarırlarının güclənməsinə, o cümlədən, insan-cəmiyyət münasibətlərinin inikasında əsl canlanmaya səbəb oldu. Yeni ədəbiyyat insan amilinə, onun hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinə, sosial-ictimai və milli tale problemlərinə daha cəsarətli və fundamental yanaşma tərzii ilə əvvəlki – 1920-1940-cı illər ədəbiyyatından əhəmiyyətli dərəcədə seçilib fərqlənirdi. Cəmiyyətdə gedən proseslərə, o cümlədən idarəetmə məsələlərinə münasibətdə əsas söz sahibi olan inqilabçı-bolşevik-kommunist, nəhayət “xalqlar atası” obrazlarının yeni mərhələdə fəhlə, pambıqçı, sürücü və s. kimi sadə insan obrazları ilə əvəzlənməsi həmin fərqin ən başlıca əlaməti idi. Yeni ədəbiyyat məhz sadə insanların ağırlı tale yaşantılarını təsvir etməklə, onların cəmiyyətdə baş verənlər haqqında düşüncələri ilə sosial-ictimai eybəcərlikləri mühakimə edirdi. Köhnə amiranə düşüncə tərzii ilə yeni müstəqil düşüncə tərzinin qarşı-qarşıya qoyulması və təhlili baxımından M.İbrahimovun “Böyük dayaq”, İ.Hüseynovun “Yanar ürək”, “Tütək səsi”, “Teleqram” əsərləri xüsusilə səciyyəvi idi.

Nəhayət, biz dəyişən ictimai-siyasi şəraitlə əlaqədar olaraq artıq 1980-ci illərdən etibarən yaranan bir sıra əsərlərdə (F.Kərimzadənin

“Xudafərin körpüsü” (1982), Elçinin “Ağ dəvə” (1987) və “Ölüm hökmü” (1989), M.Çəmənlinin “Xallı gürcə” (1991), Ə.Cəfərzadənin “Gülüstan”dan öncə” (1996), N. Məmmədlinin “Cavad xan” (1996) və s.) problemə münasibətin dolayı vasitə müstəvisindən birbaşa vasitə müstəvisinə keçid etdiyini görürük. Obrazlı desək, sovet diktatura rejiminin “caynaqları” kütləşəndən sonra yeniləşdirilməsinə cəhd edilən idarəetmə mexanizmi artıq azad sözü cilovlaya bilmir, taleyini dəniz kimi qabaran ictimai-bədii düşüncə “dalğalarına” tapşırır ki, bu da uğursuz yenidənqurma cəhdindən sonra onun süqutu ilə nəticələnir.

Dissertasiyanın II fəslı **“Sovet istehsalat və təsərrüfat ədəbiyyatında idarəetmə məsələləri”** adlanır. Bu fəslin **“İstehsalat və təsərrüfat ədəbiyyatının meydana gəlməsinə aparan yolda inzibati və sosial sifariş problemi”** adlı birinci paragrafında milli ədəbiyyatımızın bütün dövrlərdə zəhmətə, zəhmətkeşə yüksək dəyər verməsi, bir-birindən maraqlı əməkçi insan obrazları yaratmaq xüsusiyyəti ilə səciyyəvi olması vurğulanır. Göstərilir ki, sovet idarəetmə modelinin mahiyyəti ilə əlaqədar olaraq ədəbiyyatımızdakı ənənəvi “əmək mövzusu” və “əməkçi insan obrazı” ilə “sosialist əməyi” mövzusu və “sovet zəhmətkeşi obrazı” arasında məna, mahiyyət fərqi meydana çıxmışdır. Birinci halda mövzunun işlənməsində sənətkarın sövq-təbii marağı, yaradıcılıq haləti, əməyin insan həyatında oynadığı rol haqqında bədii təfəkkürü əsas rol oynayırsa, ikinci halda “ədəbiyyatın ümumproletar işinin bir hissəsinə çevrilməsi”, yəni yeni sosialist tipli bir imperiyanın iqtisadi əsaslarının möhkəmləndirilməsi üçün ədəbi prosesin yuxarıdan idarə edilməsi gerçəkliyi aydınlaşır. Lakin, “mərkəzdən” ötürülən mövzuların ədəbiyyata gətirilməsinin sosial sifariş tərəfini – ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi proseslərdə yaranan insan hiss, duyğu və düşüncələrinin, yeni əmək münasibətlərinin bədii təcəssümü ehtiyacı səbəbini də qeyd etmək vacibdir. Məhz bu ikinci səbəbin təsirinin üstün olduğu hiss olunan əsərlərdə sosial-ictimai proseslər geniş təfərrüatlarla, obrazlar fərdi və ümumi cizgiləri ilə təqdim oluna və əsərin bədii-estetik uğurunu təmin edə bilmişdir. Məsələn, M.İbrahimovun “Həyat” pyesində, M.Hüseynin “Tərlan” romanında yeni cəmiyyət quruculuğunun fəal tərəfdarları ilə köhnə quruluş tərəfdarlarının arasında gedən mübarizənin canlı təsvirini görürük. Biz eyni

tendensiyanı sənayeləşdirmə mövzusunda münasibətdə (məsələn, Ə.Məmmədخانlının “Burulğan” povestində, M.S.Ordubadinin “Döyüşən şəhər” və “Gizli Bakı”, A.Şaiqin “Araz” romanlarında) da izləyə bilirik.

Təhlil əsasında belə bir qənaətə gəlinir ki, sovet ədəbiyyatında istehsalat və təsərrüfat əsərlərinin meydana gəlməsi və belə əsərlərdə həyat reallıqlarının doğru-düzgün təsvirilə yanaşı, təhrif (bədi səmimilik xüsusiyyətini itirmək) meyillərinin paralel surətdə özünü göstərməsi bir tərəfdən ədəbiyyata ideoloji təbliğat maşınının bir hissəsi kimi baxışın – mövzu-problem-ideya seçiminin yuxarıdan diktə edilməsinin, digər tərəfdən yazıçının öz yaradıcılıq sərbəstliyini qorumaq – ideya-estetik baxışlarını əks etdirmək cəhdi ilə əlaqəli olmuşdur. Bizim şair və yazıçılarımızın heç də hamısı sadəcə gündəlik “sifarişlər”lə işləməmiş, yaranan şəraitdən istifadə edərək, istedadlarının gücü ilə, ictimai, siyasi və mənəvi proseslərin mahiyyətini ədəbiyyata gətirə bilmişlər.

Fəslin **“İstehsalat və təsərrüfat ədəbiyyatında “mütərəqqilər” və “mühafizəkarlar” qütbləşməsi”** adlı II paragrafında başqa bir xarakterik cəhət – partiyalı əsərlərdəki obrazların iki əks qütbə təsvir və tərənnüm edilməsi xüsusiyyəti araşdırılır. Belə ki, 20-ci illərdən etibarən ədəbiyyatımızdakı bütün “mütərəqqilər” müsbət, bütün “mühafizəkarlar” isə mənfi planda təqdim edilmişdir: “mütərəqqilər” humanistliyi, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri ilə fərqlənir, elin rifahını, cəmiyyətin tərəqqisini düşünür, “mühafizəkarlar” isə ancaq şəxsi mənafeyini güdən, çəkişmələrə, ixtilaflara meyil edən, qurucu fəaliyyətə mane olan rəzillər, neqativ halların daşıyıcılarıdır. *“Yəni, hakim ideologiyayı təcəssüm etdirən surət “müsbət” idi və o, “mənfi” ola bilməzdi, bu ideologiyaya yad hərəkətlərə yol verən isə heç vaxtla “müsbət” surət ola bilməzdi”*.⁹ Bir sözlə, obrazlar arasında qütbləşmə cəmiyyət həyatının bütün sferalarını əhatə edən barışmaz ziddiyyət və kəskin mübarizə reallığının ədəbi təzahürünə çevrilir.

Artıq 50-ci illərin sonlarından etibarən dəyişməkdə olan siyasi-ictimai vəziyyətlə əlaqədar olaraq ədəbiyyat siyasi amillərdən daha çox insan amili üzərində köklənməyə, həyatı, ictimai münasibətləri, insanın

⁹ Elçin. Sosrealizm bizə nə verdi?/ Elçin. – Bakı: Mütərcim, – 2010. – s. 36 - 37.

gerçək mənəvi durumunu təbii boyalarla təsvirə meyil göstərməyə başlayır. Yeni ədəbiyyatda ənənəvi müsbət-mənfi obrazlar qalereyasından çox, fərd və cəmiyyət arasında kəskin ziddiyyətlər yaradan sosial-ictimai eybəcərliklərin təsvirinə meyil edilir, sosial-ictimai əhval-ruhiyyənin daşıyıcısı olan insanın taleyi, mənəvi durumu əks etdirilir. 50-ci illərin sonlarında İ.Hüseynov və İ.Əfəndiyev yaradıcılığı ilə başlanan bu meyil 60-80-ci illərdə S.Əhmədov, Ə.Əylisli, İ.Məlikzadə, Ç.Hüseynov, İ.Şıxlı, F.Kərimzadə, Anar, R.İbrahimbəyov, Elçin, M.İbrahimbəyov, M.Süleymanlı və başqa sənətkarlarımızın yaradıcılığı ilə möhkəmlənir. Onlar bədii konflikti idarəetmə və insan münasibətləri fonunda qurur, idarəedənləri nəinki əvvəlki sayaq qüsursuz, haqqın tərəfdarı kimi saxta tablolarla təqdim edilmir, hətta cəmiyyəti narahat edən ciddi problemlərə, bağışlanmaz nöqsanlara görə rəhbər kadrları, səlahiyyətli şəxsləri ittiham edirlər.

İstehsalat və təsərrüfat ədəbiyyatında “mütərəqqilər” və “mühafizəkarlar” qütbləşməsinin mühitlə bağlı səbəbləri və yazıçı mövqeyi barədə danışarkən 70-80-ci illərdə yazılan, mövzusu kənd həyatından götürülmüş “Dəyirman” (M.Süleymanlı), “Quyu”, “Yaşıl gecə”, “Dədə palıd” (İ.Məlikzadə), “Gözü işığa düşmüş adam” (S.Səxavət), “Müqəddəs ocaq” (V.Babanlı) və s. bu kimi əsərləri də xatırlatmaq vacibdir. Bu əsərlərdə kommünizm ideallarını, əxlaq normalarımızı özünün bütün həyatı ilə təsdiq edən müsbət qəhrəmanın obrazı, o cümlədən sovet idarəetmə sisteminin döşü orden-medallı qəhrəmanlarının müsbət obrazı görünür, əksinə, daha çox cəmiyyətin sosial-ictimai eybəcərliklərinin mənəvi aşınmaya məruz qoyduğu sadə insanların təbii obrazları sıralanır, onların qayğıları, ağrı-acıları sovet idarəetmə sistemindəki ciddi qüsurların insan münasibətlərinə pozucu təsirinin nəticəsi kimi mənalandırılır.

II fəslin **“Mənəvi aşınma problemi və yeni həyat quruculuğu yollarının bədii axtarışı”** adlı üçüncü paragrafında problem əvvəlki iki paragrafda aparılan təhlillərin məntiqi davamı olaraq araşdırılır. Göstərilir ki, ötən əsrin 60-cı illərindən başlayaraq istehsalat və təsərrüfat mövzusunda yazılan əsərlərdə Azərbaycan mənəvi mühiti, o cümlədən mənəvi aşınma probleminin qaldırılması və bu problemin cəmiyyəti idarəçilik vəziyyəti ilə əlaqəli şəkildə bədii həllinə cəhd göstərilməsi milli ədəbiyyatımızın ideya istiqamətində baş verən ən

prinsipial dəyişikliklərdəndir. Əlbəttə, bundan əvvəlki illərdə də kəndli və fəhlə həyatından bəhs edən bir sıra əsərlərdə idarəetmə problemlərinin mənəvi mühitə təsiri məsələlərinə toxunulmuş, lakin problemin mövcud rejimin, sistemin mahiyyəti ilə deyil, fərdin xarakteri, insan təbiətindən irəli gələn müxtəlif amillərlə əlaqəli şəkildə həllinə cəhd göstərilmişdir. Sosial-mənəvi aşınma halları (meşşanlıq, xudbinlik, tənbellik, tüfeylilik, rüsvətxorluq, qohumbazlıq, saxtakarlıq, yaltaqlıq və s.) hələ 30-cu illərdən ədəbiyyatın tənqid hədəfinə çevrilsə də, problemi doğuran köklü səbəblərin göstərilməsi və ifşası prosesi mənbəyini 50-ci illərin ortalarından götürən “cəmiyyət haqqında açıq danışmaq” bədii-estetik prinsipinin möhkəmləndiyi 60-80-ci illər mərhələsinə təsadüf edir.

Bu dövrdə yaranan uğurlu yaradıcılıq nümunələri cəmiyyətdəki sosial-mənəvi bəlaları, insanın psixoloji durumunu, mənəvi təbəddülatlarını birbaşa siyasi-ictimai mühitlə əlaqələndirir, bilavasitə mövcud siyasi sistemin idarəçilik üsullarını insan münasibətlərinə təsirinin nəticəsi kimi izah edir. Belə əsərlərin qəhrəmanına çevrilən “kiçik adamlar” məhz qüsurlu idarəetmə nəticəsində yaranmış problemlərin ağrısını çəkir, ictimai mühitin yaxşılaşdırılması haqqında düşünür, zəmanəyə müxtəlif səviyyəli etirazları, gələcək haqqında fikirlərini, istək-arzuları ilə yeni həyat quruculuğu yollarına çağıran ideyaların daşıyıcısına çevrilirlər. Bu yeni tipli qəhrəmanlar tam ideal insanlar kimi deyil, xarakterlərindəki, mənəviyyatlarındakı müsbət və mənfi keyfiyyətlərlə, hətta bəzən mühitin, cəmiyyətin mənfi təsirlərindən mənəvi-psixoloji zədə almış obrazlar kimi təqdim olunur.

Mənəvi aşınma probleminin idarəçiliklə əlaqəli şəkildə qoyuluşu və təhlili meyli İ.Hüseynovun “Yanar ürək”, İ.Əfəndiyevin “Sarıköynəklə Valehin nağılı”, B.Bayramovun “Səs”, S.Əhmədovun “Dünyanın arşını”, Ə.Əylislinin “Kür qırağının meşələri”, İ.Məlikzadənin “Quyu”, “Evin kişisi”, R.İbrahimbəyovun “Yaşıl qapı arxasında qadın”, “Şirə bənzər”, “İntihar ilgəyi”, Elçinin “Dolça”, “Ağ dəvə”, Anarın “Ağ liman”, “Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi”, M.Süleymanlının “Şeytan”, “Dəyirman”, Əfqanın “Katib”, S.Səxavətin “Yəhudi əlifbası”, V.Nəsibin “Ceyrançöllü qoç Kərəməli” və s. kimi nəsr əsərlərində də özünü qüvvətli şəkildə hiss etdirir. Bu və bu kimi əsərlərin ideya-məzmunundan açıq-aydın görünür ki, cəmiyyətdə

əliyyərilik, rüşvət, harınlıq mühitinin get-gedə qatılması və insanın psixologiyasına mənfi təsiri kəskin yazıçı etirazı doğurur. Belə etiraza görə mövcud quruluş dağılmağa məhkumdur, idarəetmə sistemi məsuliyyət daşıyır. Görkəmli sənətkarlarımız bu ideyanı aşılamaq üçün müxtəlif modellər qurur, simvolik obrazlar yaradır, bədii detallardan, şərti-metoforik üslubdan, ezop dilindən məharətlə istifadə edirdilər. Məsələn, M.Süleymanlı mövcud siyasi-ictimai şəraitdə insanların milli-mənəvi dəyərlərdən uzaqlaşdırılması, ruh düşkünlüyünə, mənəvi-əxlaqi aşınmaya sürüklənməsi, bütövlükdə sovet cəmiyyətinin çürümə gerçəkliyini “Dəyirman” (1978) povestində “dəyirman” modeli vasitəsilə təsvir edirdisə, Əbülhəsən “Sədaqət” (1985) romanında birbaşa qüsurlu idarəçilik probleminə toxunur. Məsul şəxsin idarəetmə vəzifəsini necə yerinə yetirməsi səviyyəsini dövlət təsərrüfatına, xalq malına münasibəti, idarəetmənin nə dərəcədə ədalətli və səmərəli olması ilə əlaqələndirir və yeri gəldikcə, müəllif “mən”inin təhkiyə hüququndan istifadə edərək bütün bunlar barədə öz mövqə və mülahizələrini bildirirdi.

Tədqiqat işinin III fəslə **“İnzibati idarəçilik və insan münasibətləri probleminin işlənmə tendensiyasında yeni meyillər”** adlanır. Fəslin **“Qüsurlu idarəçiliyin insan münasibətlərinə təsiri”** adlı birinci paragrafında 60-80-ci illər ədəbiyyatımızın qüsurlu idarəçiliyin cəmiyyətdə, sosial-mənəvi mühitdə və insan talelərində yaratdığı fəsadlardan bəhs edən nümunələri təhlil olunur. Ümumiyyətlə, istedadlı “altmışıncılar”, “yetmişincilər”, “səksəncilər” qüsurlu idarəçiliyin cəmiyyətdə, sosial-mənəvi mühitdə və insan talelərində yaratdığı fəsadları, bunun insanın ruhi-mənəvi aləmində doğurduğu haləti əks etdirmək üçün ədəbiyyata real həyatdan alınmış kəskin süjetli mövzular, tipik həyat lövhələri, canlı, koloritli obrazlar gətirmiş, dövrün sosial-ictimai ziddiyyətləri ilə bağlı tənqidi görüşlərini orijinal formalarda çatdırmağa müvəffəq olmuşlar. Bu yaradıcılıq uğrunda obrazları psixoloji-fərdi xüsusiyyətləri, yaşantıları, duyğuları ilə, lirik-psixoloji təsvir vasitəsilə canlandırmaq meylinin xüsusi rolu olmuşdur. Eyni zamanda, 60-80-ci illər ədəbiyyatı insan və cəmiyyət problemlərinə və onun həllinə bədii baxış müxtəlifliyi ilə də diqqəti cəlb edir ki, bu da yaranmış mürəkkəb vəziyyəti və ondan çıxış yollarını bədii təhlil meylinin dərinləşməsindən xəbər verir. Biz bu

meyillərin getdikcə güclənməsini həm nəsrimizdə, həm poeziyamızda, həm də dramaturgiyamızda izləyə bilirik. (Məsələn, İ.Əfəndiyevin “Söyüdlü arx” (1958) və “Körpüsəlanlar” (1960) romanlarında, M.İbrahimovun “Kəndçi qızı” (1962), R.İbrahimbəyovun “İstintaq” (1978) pyeslərində, B.Vahabzadənin “Etiraf” (1962) poemasında, Ə.Hacızadənin “Təyyarə kölgəsi” (1974) və “Vəfalım mənim” (1985) romanlarında və s.).

III fəslin ikinci paraqrafı **“XX əsrin doxsanıncı illərinin faciəvi hadisələri və keçid dövrünün sosial-iqtisadi çətinlikləri ədəbi müstəvidə”** adlanır. Məlumdur ki, 1990-cı illər tarixi prosesi Azərbaycan xalqı üçün xüsusilə ağırlı keçdi. Ədəbiyyat bunun bir səbəbini də idarəetmədə yol verilən ciddi qüsurlarda axtarmışdır. Biz də dissertasiya işinin məqsədinə müvafiq olaraq, doxsanıncı illərdə baş vermiş faciəvi hadisələrin və keçid dövrü sosial-iqtisadi çətinliklərinin cəmiyyətin idarə edilməsində yol verilən qüsurlarla əlaqələndirilməsi problemindən bəhs etmişik.

90-cı illərin sərt reallıqlarını əks etdirən əsərlərdə daha da kəskinləşmiş sosial-ictimai ziddiyyətlərin insan münasibətlərinə pozucu təsiri, sovet qoşunlarının törətdiyi 20 Yanvar qətləmi, erməni silahlı qüvvələrinin törətdiyi fəlakətlər, keçid dövrünün səciyyəvi xüsusiyyətləri, sosial təbəqələşmə və bunun “sosial ədalət” düşüncəsinə təsiri əksini tapır. Əzablı, faciəvi yaşantılara görə düşmənlər qüvvələrlə yanaşı, xalq həyatına laqeyd münasibət bəsləyən dövlət məmurları, hakimiyyət uğrunda mübarizə çəkişmələrinə rəvac verməklə milli birliyi parçalayan “siyasətçi” qruplar, geosiyasi maraqlara görə Azərbaycanı təsir altında saxlamağa və ya nüfuz dairəsinə salmağa çalışan xarici qüvvələr, dövrün qarışıqlığından istifadə edib talançılıqla məşğul olan “işbazlar”, satqınlar, xəyanətkarlar tənqid hədəfi seçilir. Belə əsərlərin əsas qayəsini ümumiləşdirsək, onları mürəkkəb hadisələrin arxasında gizlənmiş əsl həqiqətləri üzə çıxarmağa, qarışıq problemlərin həlli yollarını tapmağa çalışan, haqq və ədaləti qorumağa, insanlara zülm edən, sitəm verən qüvvələri dayandıрмаğa səsləyən əsərlər kimi də xarakterizə edə bilərik. Eyni zamanda, bu əsərlərin əksəriyyəti xronikallığı və publisist düşüncə yükü ilə seçilir, obraz yaradıcılığı prototipliyə, yaxud bioqrafizmə, başlanğıc ilə final arasında bağlantıların qurulması, süjet xətlərinin inkişafı bədii yaradıcılıq

təxəyyülündən daha çox qəhrəmanın canlı yaşantısına, bəzən də müəllifin şəxsi tale və müşahidələrinə əsaslanır. II paragrafda xarakterik nümunələr kimi B.Vahabzadə, S.Əhmədli, İ.İsmayilzadə, F.Mehdi, M.Abdulla, Ə.Hacızadə, M.Süleymanlı, S.Səxavət, A.Məsud, A.Abbas, R.Tağı qələmindən çıxmış bir sıra əsərlər təhlil olunur. Onların yaradıcılığında qüsurlu idarəçilik probleminə münasibət xüsusi bir əlamət kimi nəzərə çarpır ki, bu da həyatın tələbindən – başımıza gələnlərin köklü səbəblərinin diqqətə çəkilməsi, tarixin ibrət dərslərindən nəticə çıxarılması, torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsi yollarının axtarışı zərurətindən irəli gəlir və tədricən insan və zaman qarşındurması kontekstində insanın sirli, mübhəm daxili aləmi, yeni münasibətlər sistemində öz yerini tutması və s. kimi problemlər ətrafında bədii-fəlsəfi düşüncə, mühakimə şaxəliliyi üstünlük təşkil edir.

III fəslin sonuncu – **“Yeni, müstəqil Azərbaycanın inkişaf yolları və sivil idarəçilik modelləri ədəbiyyatda”** adlanan üçüncü paragrafında qeyd olunur ki, milli ədəbiyyatımızda müstəqil Azərbaycanın gələcəyi, onun inkişaf yolları barədəki ümid, düşüncə və ideya-axtarışları nəinki müstəqilliyimizin ilk çağlarından, hətta müstəqillik ərəfəsi illərindən – azadlıq nəsiminin artıq hiss olunduğu 1980-ci illərdən başlamışdır. Bu, özünü ilk növbədə, tarixi hadisələrdən bəhs etməklə bugünkü ictimai-siyasi proseslərə dövlətçilik maraqları və milli mənafeələr baxımından nüfuz etməyə çalışan və tarixin ibrət dərslərindən nəticə çıxarmağa çağıran fikir-ideya çağırışlarında, sovet imperiyasının haqsızlıqlarına etiraz motivlərində (B.Vahabzadə, X.R.Ulutürk, M.Araz, C.Novruz, F.Sadiq, S.Rüstəmxanlı, Z.Yaqub, N.Xəzri və b. müəlliflərin əsərlərində) bürüzə verirdi. Lakin, tədricən yeni dünya nizamına aparan dünyəvi hadisə və proseslərin bədii təhlili, Azərbaycanın dünya xalqları və dövlətləri sırasında arzu edilən yeri, çəkisi barədəki bədii təsəvvür müstəvisinə (Anarın “Otel otağı”, “Ağ qoç və Qara qoç”, Ə.Məmmədخانlının “Babək”, Z.Yaqubun beynəlxalq təşkilatlara müraciətlə yazdığı əsərlər və s.) transfer etməyə başladı.

Ədəbiyyat bədii-estetik mahiyyəti ilə yanaşı, ictimai əhval-ruhiyyəni, o cümlədən xalq kütlələrinin qeyri-demokratik rejimlərə, antiinsani idarəçilik üsullarına etirazını ifadə etmə funksiyasını yerinə

yetirir. Bu baxımdan, həyat səviyyəsinin inkişaf etdirilməsi, ictimai quruluşun humanistləşdirilməsi ilə bağlı mütərəqqi görüşlərin formalaşmasında bədii-fəlsəfi düşüncənin çox böyük rolu vardır və biz bunun təsdiqini Azərbaycan milli ədəbiyyatında, onun xalq həyatı ilə bağlılığında da görə bildik. Azərbaycan ədəbiyyatının mütəfəkkir sənətkarları tarixin bütün dövrlərində “azadlıq”, “dövlət”, “siyasət”, “idarəetmə”, “ədalət” məsələlərinin bir-biriləri ilə qırılmaz əlaqədə olduğunu dərk etmiş, sosial-ictimai haqsızlıqlara, antidemokratik idarəçilik üsullarına qarşı çıxaraq insanların hürr yaşamaq haqqını müdafiə etmiş, yeni azad insan cəmiyyətinin qurulması ilə bağlı bədii-fəlsəfi düşüncələrində sosial-demokratizm prinsipini əsas götürmüşlər. Bu baxımdan deyə bilərik ki, Azərbaycanda milli müstəqillik ideyasının, suveren dövlət dünyagörüşünün, demokratik baxış sisteminin təməli ilk növbədə, milli ədəbiyyatımızla bağlı olmuşdur. Ədəbiyyatın mövcud siyasi rejimə, cəmiyyəti idarəetmə forma və modellərinə münasibəti, onları təkmilləşdirmə, yaxud yeniləşdirmə arzu-istəyi köklü və davamlı bir ədəbi meylin, ənənənin formalaşmasına səbəb olmuşdur və bu meyil, ənənə 70 illik sovet dövrü ədəbi yaradıcılığında davam etdirilmişdir. Qeyd etməliyik ki, insanların cəmiyyəti idarəetmə vəziyyətinə, ictimai mühitin doğurduğu sosial problem və konfliktlərə münasibətinin inikası, bir tərəfdən sənətkarın mövcud rejim və idarəetmə sisteminə vətəndaş münasibətinin nəticəsi kimi təzahür etmişsə, digər tərəfdən ədəbiyyatın həyatı gerçəklikləri doğru-düzgün əks etdirmək istəyindən irəli gəlmişdir. Eyni zamanda, sənətkar yaşadığı mühitdən – rejimin qadağa və təhdidlərindən asılı olaraq, mövcud rejimə, cəmiyyəti idarəetmə sisteminə münasibətini ya birbaşa, ya da dolaylı vasitələrlə (ezop dili ilə) gerçəkləşdirmişdir.

Dissertasiya işində apardığımız araşdırmalardan aşağıdakı **nəticələrə** gəlirik:

– Azərbaycanın Sovetlərin tərkibinə qatılması və “ədəbiyyatın ümumproletar işinin bir hissəsinə çevrilməsi” hadisəsi insan-cəmiyyət münasibətlərinin birtərəfli qaydada – partiyalı mövqedən təcəssümünə gətirib çıxartsa da, həmin dövrün məhsulu olan bir çox əsərlərdə ideoloji uydurmalarla gerçək həyat arasındakı ziddiyyətlər əks etdirilmiş, sosial-ictimai ədalətsizliklərə qarşı etiraz motivləri yer

almışdır;

– Kommunist ideologiyasının illüziyalarına uyub mövcud rejimi möhkəmləndirmək məqsədinə xidmət edən sovet ədəbiyyatı ilə bu ideologiyadan yan keçən, hətta mövcud rejimə qarşı çıxan, ona protest edən böyük ədəbiyyat bir-birindən fərqlənirlər. Xüsusən də 60-cı illərdən etibarən ədəbiyyat milli varlıqla sosializm cəmiyyəti arasında tam bir ziddiyyətin, gərgin mənəvi atmosferin olduğunu əks etdirməklə antisistem, antirejim əhval-ruhiyyəsi yarada bilmiş, milli azadlıq duyğuları ilə yoğrulmaqla sovet sisteminin dağılmasına gətirib çıxaran mühüm amillərdən birinə çevrilmişdir;

– Ədəbiyyatın Sovet ideoloji sistemindəki inzibati idarəçilik modellərinə mənfi münasibəti özünü bir neçə istiqamətdə büruzə vermişdir. Belə ki, V.İ.Leninin fasiləsiz sinfi mübarizə və inqilabi diktatura nəzəriyyəsinin cəmiyyətdə tətbiqinin milli dəyər və universal etik normalar əleyhinə çevrilməsi, insani münasibətlərə pozucu təsiri, kütləvi zorakılıq və xalqın iradəsinin sındırılmasına gətirib çıxartmışdır;

– İ.V.Stalin dövrü totalitar, avtoritar, repressiv idarəçiliyin insan-cəmiyyət münasibətlərinə qorxu, şübhə, inamsızlıq əhval-ruhiyyəsi gətirməsi, irtica rejiminin kəskinləşməsi ilə kütləvi fəlakətlərin artması – ədəbi təhlillər sübut edir ki, avtoritar, despotik rejimlər nəinki bir cəmiyyətin inkişafında əngələ çevrilir, hətta həmin cəmiyyətin gələcək varlığını şübhə altında qoyurdu;

– N.S.Xruşşovun hakimiyyətə gəlişi ilə baş verən siyasi yumşalma nəticəsində şəxsiyyətə pərəstişlik, inzibati-amirlik və avtoritar idarə-üsuluna qarşı etiraz motivlərinin güclənməsi fonunda yeni həyat quruculuğu yollarının axtarışı baş verirdi;

– 80-cı illərdə siyasi-iqtisadi və sosial-mənəvi böhranın dərinləşməsi ilə cəmiyyətdə qüsurlu idarəçilik probleminin qabardılması və milli-azadlıq ideyalarının canlandırılması ön plana keçirdi;

– Milli müstəqilliyimizin əldə edilməsi ilə ədəbiyyat milli dövlətçiliyin hər vasitə ilə qüvvətləndirilməsi ideya-vəzifəsinin əhəmiyyətini dərindən dərk etmişdir və cari ədəbi prosesdə cəmiyyətin inkişaf yolları və sivil idarəçilik modelləri haqqında ədəbi düşüncələr mühüm yer tuturdu.

**Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin dərc olunmuş
aşğıdakı elmi əsərlərində öz əksini tapmışdır:**

1. Siyasi rejim və idarəetmə sistemlərinə bədii münasibətin ifadə üsulları // – Naxçıvan: Axtarışlar, – 2018. №4, – s. 50-54.
2. Крах советского государства: политико-идеологические, социально-экономические и морально-нравственные факторы (на основе сравнительного анализа «социализма» Низами и русско-большевистского «социализма»)//-Almata: Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, «Филология» сериясы, – 2019. №1(67), – s. 138-143.
3. Сəmiyyəti idarəetmə sisteminə bədii münasibətdə ənənəvilik // – Bakı: Risalə, Elmi araşdırmalar toplusu. – 2019. №1(16), – s.138-145.
4. Tarixi Prometey xeyirxahlığı haqqında çağdaş ədəbi düşüncələr // – Bakı: Gənc tədqiqatçı. AMEA Gənc Alim və Mütəxəssislər Şurasının elmi-praktiki jurnalı, – 2019. №1, – s. 135-139.
5. 1930-cu illərdə Azərbaycanda ədəbi mühit və Rəsul Rzanın "Qızılgül olmayaydı" poeması// – Bakı: Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, – 2019. №2, – s. 201-208.
6. Qara – Stalin repressiyalarının bədii simvolu kimi// –Naxçıvan: Elmi əsərlər, – 2020. №1, – s. 78-84.
7. Участие литературы в формировании социально-общественного образа мышления // Матеріали Міжнародної наукової конференції «Безпека в сучасному світі», – Днепр: – 27-28 вересня, – 2019, – с. 186-187.
8. Nazim Hikmət fenomeni kontekstində sənətkar və zaman problemi // “Dünyadan keçən Nazim və Nazimdən keçən dünya” mövzusunda Respublika konfransının materialları, –Bakı: – 20 dekabr, – 2022, – s. 121-125.
9. Modernization and literature // Матеріали XXX-ої Міжнародної науково практичної конференції “Сучасні аспекти модернізації науки: стан, проблеми, тенденції розвитку”, – Гамбург: – 07 березня, – 2023, – с. 426-431.

Dissertasiyanın müdafiəsi _____ 2024-cü il tarixində saat _____ -da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05 - Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Az-1073, Bakı şəhəri, H.Cavid pr. 115, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyatı İnstitutu. IV mərtəbə, Elektron akt zalı.

Dissertasiya ilə AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat _____ 2024-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 28.11.2024

Kağızın formatı: A5

Həcm: 44 175

Tiraj:100